

ВИМОГИ ДО ОСОБИСТОСТІ ПЕДАГОГА ЯК ВИХОВАТЕЛЯ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

Олександр Шпак, доктор педагогічних наук, професор
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова

м. Київ

Марина Синиця, вчитель ЗОШ №2 м. Вишневого Київської області

ВИМОГИ ДО ОСОБИСТОСТІ ПЕДАГОГА ЯК ВИХОВАТЕЛЯ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглядається об'єктивна необхідність актуалізації проблеми підготовки вчителя до організації і процесуального забезпечення виховної роботи в школі, окреслюються фактори такої підготовки і психологічні особливості.

Постановка проблеми. Кожен педагог від фаху є вихователем. Він виховує не тільки змістом свого навчального предмету, й ставленням до справи, власним світоглядом, манерами поведінки і навіть зовнішністю. Діти (та й великою мірою і дорослі) дивляться на педагога як на професіонала виховання, який, навчаючи інших, сам повинен бути близьким до зразка культурної, виховної людини. Кожна позитивна риса особистості педагога: справедливість, ерудованість, доброзичливість, почуття гумору – підмічається учнями і викликає бажання її наслідувати. Привабливий, популярний педагог, навіть без спеціального наміру, передає учням певні якості власної особистості. Сприятливе становище педагога як вихователя пояснюється тим, що він, по-перше, виступає перед учнями в ореолі своїх знань та соціальної ролі, а по-друге, має зумовлену своїм статусом можливість впливати на учнів. На жаль, і негативні особистісні риси педагога не залишаються поза увагою вихованців. Ці риси або зменшують привабливість його позитивних якостей, або навіть передають учням. Трапляються випадки, коли вмілий викладач справляє на учнів своїми знаннями позитивне враження і викликає бажання наслідувати його манери поведінки, серед яких можуть бути і зовсім не варті цього, наприклад, паління, різкість виразів та інтонацій, надмірна критичність до людей тощо.

Як переконують дослідження (проводились у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Г.С. Сковороди) переважна більшість випускників 5-х курсів (масив 245 осіб) не готові (28 відсотків), не бажають (32,4 відсотка), вважають виховання другорядною (14,6 відсотки) справою в системі своєї майбутньої роботи. І як ми проаналізували, проблема дещо глибша: за

програмою педагогіки на теорію виховання відведено лише 18 годин, у тому числі 2 години на тему: "Організаційно-педагогічні засади роботи класного керівника". Як у такій куцій системі координат можна говорити про підготовку студента до виховної роботи? Де він відбудеться як вихователь? Питання риторичне. Ми поділяємо думку професора О. Вишневського, який у своїй національно-оригінальній роботі (мова йде про "Теоретичні основи сучасної української педагогіки, КОЛО, 2006) детально простежує формування особистості через призму природи духовності і віри, систему цінностей... Чи може майбутній вихователь бути власне вихователем, якщо він не пройшов педагогічний гарт через кодексування цінностей виховання і розвитку... Якщо ми сьогодні ведемо мову про "яму" у вихованні, то поруч з багатьма факторами, які впливають на виховний процес, підготовку вчителя до виховної діяльності, нам у практиці ВНЗ не дістає таких новаторських робіт як названа – сама вона гальмує вчителя до важкої, і водночас такої потрібної роботи, але при цьому ніяким чином не ігнорується людський фактор...

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підготовка вчителя до виховної діяльності складна проблема. Ми поділяємо думку багатьох вчених (Д. Ніколенко, Я. Проколенко, С. Максименко, І. Бех, М. Шкіль, І. Прокопенко, К. Чорна, С. Сисоєва, І. Зязюн тощо), які в своїх фундаментальних працях стверджують, що повноцінний вчитель той, який не лише володіє "секретами" дитячої душі.

Скажімо, в роботах І. Трухіна широко і глибинно висвітлюються психологічні аспекти підготовки вчителя до виховної роботи, С. Сисоєва аргументовано висвітлює координаційний аспект різних предметів до виховної роботи. В роботах І. Зязюна чільне місце займають питання творчої майстерності вчителя до організації

ВИМОГИ ДО ОСОБИСТОСТІ ПЕДАГОГА ЯК ВИХОВАТЕЛЯ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

процесуального забезпечення системи виховної роботи.

Наукових доробок чимало, вони мають право на педагогічне життя, але при цьому питання підготовки вчителя до виховної роботи буде вічно актуальним.

Мета статті. Розкрити фактори, специфічні особливості, необхідні вимоги до педагога як вихователя.

Виклад основного матеріалу. Проблема розвитку у педагогів якостей вихователя є досить складною, що пояснюється деякими факторами. Один з них – орієнтація педагогів на “справу”: викладання предмету чи виховні заходи, тобто оцінка власної праці саме за цими показниками головним для учителів-предметників є знання учнів, яких вони досягли переважно вимогливістю, часом нехтуючи всілякими “сентиментами”. Навіть у роботі класних керівників і вихователів, яка за призначенням є суто виховною, головним часто постає проведення різних виховних заходів: бесід, вечорів, конкурсів тощо, в порівнянні з якими індивідуальна виховна робота є другорядним явищем. Інший фактор полягає у загальному акцепті педагогіки на вимогливість, який існував довгий час. Вимогливість була практично провідною професійною рисою педагога. Теоретично визнавалась першорядна необхідність справедливості, чуйності, інших гуманних рис, але у шкільній практиці вимогливість і вміння підтримувати дисципліну були безперечними лідерами серед інших якостей педагога. Цей ухил у бік “польового комплексу” став другою натурою практичної педагогіки. Отже, розглянемо питання про професійні якості педагога як вихователя, а для цього стисло проаналізуємо специфічні особливості і структуру педагогічної праці. Найважливішою специфічною особливістю педагогічної праці, яка породжує труднощі у виховній роботі, є *подвійний характер об’єкта виховання – учня*. З одного боку, він є об’єктом педагогічних зусиль, ефективність яких значною мірою визначає успіх виховання. У педагогічному середовищі поширені висловлювання: “Дитина – це чистий аркуш паперу”, “Дитина – це глина”, які підкреслюють відповідальність педагога за результати виховання. Ця відповідальність є однією з важливіших вимог педагогічного кодексу.

З іншого боку, дитина є суб’єктом власного розвитку, тобто формується відповідно до власних потреб. Починаючи неясно усвідомлювати ці потреби у ранньому дитинстві, людина з віком все менш піддається вливу, який йде всупереч інтересам та бажанням. Для забезпечення ефективного педагогічного впливу важливо

формуванню у вихованців мотиви необхідної поведінки, тобто уникати ситуацій суперечності педагогічних вимог потребам та переконанням учнів. У повсякденній практиці педагоги часом забувають цю істину і не дуже турбуються про формування мотивації учнів до доцільної поведінки. Те, що їх вимоги в цілому спрямовані на користь учнів, здається їм достатньо новою для пряломлінійної вимогливості і нехтування “нюансами”.

Інша специфічна особливість педагогічної праці полягає у тому, що *виконавець та інструмент педагогічної праці – не одне й те ж саме – особистість педагога*. У більшості професій інструментом є знання, навички виконавця і знаряддя праці. Особистісні якості часто не мають вирішального значення, і навіть негативні риси темпераменту чи характеру не впливають на якість праці. Інша справа – діяльність педагога як вихователя, її головним інструментом постають не тільки – і часто не стільки – знання педагога, скільки його особистісні риси: темперамент, характер, звички, переконання. Неврівноваженість, дратівливість, невпевненість у собі, образливість, надмірна педантичність, відсутність почуття гумору, завищена самооцінка тощо можуть переважувати знання предмета, ерудицію і зводити нанівець результати значних педагогічних зусиль.

Як відзначалося вище, учні висувають до педагогів особливі вимоги порівняно з вимогами до інших людей. Діти, як відомо, максималісти, і менше, ніж дорослі, схильні визнавати умовності і застереження. Якщо педагоги навчають їх бути ввічливими, добрими, справедливими, стриманими тощо, вони й самі повинні бути такими, інакше всі їх повчання не варті уваги. Інші дорослі можуть дозволяти собі помилки і слабощі, бо вони не закликають до зразкової поведінки, вони “звичайні” люди, але педагоги – професіонали виховання – безперечно, мають бути зразками. Навіть сторонні люди чекають від педагогів більш культурної поведінки, ніж від представників інших професій. Скажімо, якщо зловживає спиртними напоями інженер, ніхто не зверне уваги на його професію, а якщо це робить педагог, хтось обов’язково скаже: “А ще учитель!”.

Педагог, якщо він хоче користуватися авторитетом, мусить не виходити за рамки *культурної норми* у всіх сенсах. Насамперед це стосується його всебічного культурного розвитку:

знання літератури, театру, живопису, музики, світової і вітчизняної історії, економіки, географії, політичної проблематики, багатьох інших галузей

ВИМОГИ ДО ОСОБИСТОСТІ ПЕДАГОГА ЯК ВИХОВАТЕЛЯ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

знань, у яких має розумітися культурна людина. Дуже важливою є культура мови. Якщо педагог робить неправильні наголоси, вживає примітивні вирази, учні, особливо старшокласники, зразу використовують цей факт проти нього, нерідко у своєму колі насміхаються над учителем. Мовна культура постає і в оригінальності жартівливих зворотів, відсутності штампів. У багатьох людей прагнення до репутації гумористів реалізується у застосуванні штампованих, модних у певний час зворотів та слів. Педагогу бажано бути творчою особистістю і уникати подібних трафаретів [17].

Зовнішній вигляд педагога також є предметом уваги учнів. Він має бути не тільки охайним, але й витриманим у плані моди. Занадто старомодний одяг учителя сприймається учнями як показник його загального консерватизму, і це розцінюється, враховуючи потяг молоді до всього нового, як істотний недолік. Модна зовнішність сприймається зі схваленням, але занадто авангардний, екстравагантний вигляд учителя нерідко є для учнів ознакою того, що педагог більш за все дбає про враження, яке він справляє на оточення. Молоді педагоги часом висловлюють думку, що вони, як і всі люди, мають право на самовираження, свободу поведінки тощо. З цим можна погодитися, але варто пам'ятати, що коли їх прагнення справляти враження і дивувати буде на першому плані, то педагогічні успіхи завжди будуть на другому. Справедливо чи ні, але педагогічна праця вимагає деякого самообмеження?!

Ще одне можливе заперечення: “Але якщо педагог буде яскравою, а не сірою особистістю, він викличе в учнів більший інтерес і буде виховувати у них такі ж яскраві особистісні якості”. Так, це правильна думка, якщо йдеться про внутрішню, яскравість, тобто багатство знань й інтересів, оригінальне мислення, гумор. Якщо ж переважає зовнішній “блиск”, це не на користь справі виховання.

Думка про провідну роль особистості педагога ще більшою мірою стосується його *моральних якостей*. Учні швидко і безпомилково помічають такі вади, як недобррозичливість, нечесність, заздрісність, скупість, схильність до пліток тощо. Практично неможливо приховати (особливо у селі чи районному центрі) надмірне вживання алкоголю чи сімейні сварки. Все це робить неефективною таку важливу педагогічну зброю учителя, як його особистий приклад.

Розглянемо *структуру педагогічної праці*, що дозволить одержати більш обґрунтоване уявлення про вимоги до особистості вихователя. Користуючись даними наукових досліджень цієї

проблеми, можна виділити такі основні компоненти педагогічної праці.

Організаційна діяльність. Нею насичена вся праця педагога як викладача і вихователя. Педагог виступає організатором на уроках, перервах, у позакласних заходах. Організація діяльності учнів є незамінною умовою ефективного навчально-виховного процесу. При поганій організації педагогу важко проводити уроки чи виховні заходи і навіть важко виявляти такі позитивні якості своєї педагогічної кваліфікації, як справедливість, чуйність, тактовність. Учні, звісно, помічають ці достоїнства педагога, але внаслідок вікової імпульсивності і недостатньої відповідальності не можуть утриматись від зловживання браком його організаторських якостей. Організаційна діяльність помітна і зовнішньо, вона найбільш цінується адміністрацією, чого педагог ніяк не може не враховувати. Дійсно, у вмілого організатора учні не прогулюють, не зривають уроки, менше бешкетують і взагалі завдають школі менше клопоту. Як показало дослідження Н.В. Кузьміної, організаторські вміння найбільше сприяють службовому зростанню педагога [9].

Проте організаційні успіхи не завжди досягаються однаково цінними засобами. Дисципліна, як відомо, буває різною, в тому числі і дисципліною страху. Є чимало випадків, коли в жертву організації приносять інтереси окремих учнів або виховання гуманності. Отже, цінуючи організаторські здібності педагога, треба завжди пам'ятати про гуманну мету виховання.

Конструктивна діяльність, тобто планування педагогічної праці. Людині взагалі властиво певним чином планувати власну діяльність, проте регламентованість педагогічної праці потребує значної чіткості. Добре сплановані уроки чи виховні заходи, безперечно, є більш ефектнішими, корисними і цікавими для учнів. Планування не виключає імпровізації, воно лише створює схему заходу, допомагає педагогові впевнено себе почувати, зберігає його нервову енергію. Серед молодих педагогів досить поширене уявлення про планування як формальну вимогу. Тут є рація але, в цілому, планування полегшує працю. Йдеться не тільки про письмове, але й усне планування. Є педагоги, які не люблять планувати навіть усно, сподіваючись на імпровізацію і вмюючи імпровізувати, хоча планування корисне і для них. Якщо необхідність планувати масові заходи педагоги розуміють краще, то, скажімо, бесіди з окремими учнями вони планують значно рідше, вважаючи, що завжди знайдуть необхідні слова і думки.

ВИМОГИ ДО ОСОБИСТОСТІ ПЕДАГОГА ЯК ВИХОВАТЕЛЯ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

Насправді такі бесіди часто проходять під впливом виникаючої емоційної ситуації і дають не ті наслідки, на які сподівався педагог. Уміле планування дозволяє передбачати різні варіанти поведінки учня, бути готовим до ускладнень, тримати себе в руках, керувати розмовою.

Близькою до конструктивної є *проектувальна діяльність* – передбачення результатів педагогічної праці, тобто поведінки, знань, розвитку вихованців. Передбачення є неодмінною професійною якістю педагога, що ґрунтується на його досвіді та інтуїції. Вона менше звертає на себе увагу, ніж, скажімо, організаційна вмільсть, але, безперечно, є необхідною. Якщо вихователь постійно припускається помилок у прогнозах поведінки учнів, це призводить до виникнення конфліктів і бар'єрів у стосунках. А.С. Макаренко дуже цінував цю грань педагогічної кваліфікації. Про себе він казав, що навчився “ледве не за запахом” передбачати, яка людина вийде з цього вихованця. Проектувальна діяльність повинна полягати не тільки в передбаченні, але й у спрямуванні вихованців на оптимальну для них поведінку і шляхи розвитку, зокрема в професійній орієнтації. *Комунікативна діяльність* – це спілкування педагога з вихованцями. Вона не лише обслуговує викладання чи виховні заходи, але є власне процесом виховання. Спілкування доброзичливе, уважне, співчутливе, вдумливе, об'єктивне сприяє формуванню позитивних рис особистості, а недоброзичливе, підкреслено формальне, роздратоване, байдуже, зверхнє викликає негативне ставлення до педагога, його слів та ідей. Відомо, що сприйняття дітей порівняно з дорослими менш раціональне і більш емоційне, тобто для них часто важливо, не що говорить педагог, а як він говорить. Які б незаперечні життєві істини не проголошував педагог, вони не будуть засвоєні учнями, якщо він не викликає у них симпатії, що досягається, в першу чергу, через доброзичливе спілкування [10].

Багато хто з педагогів обмежується діловим спілкуванням з учнями, тобто вимагає, інструктує, запитує, роз'яснює, оцінює. Якщо таке спілкування позбавлене шкідливих стереотипів, то воно має позитивні педагогічні наслідки, але для вихователя дуже важливо спілкуватися з учнями і на довірливому рівні, коли учням хочеться поділитися з педагогом власними думками і проблемами, порадитися з ним. Під час такого спілкування здійснюється найбільш плідний вплив педагога на вихованця [21].

Ставлення педагога до спілкування з учнями залежить від його комунікативних якостей. Воно може бути декількох типів.

Активно-позитивне, коли педагог відчуває спілкування з дітьми не як обов'язок, а як радість, прагнучи знайти додаткові можливості для нього.

Пасивно-позитивне: педагогові подобається спілкування з учнями, але він не докладає спеціальних зусиль для його поширення, обмежуючись уроками та іншими необхідними заходами.

Нестійкий тип, за якого все залежить від настрою педагога.

Пасивно-негативне: педагог не любить спілкуватися з учнями і обмежує його рамками необхідного, розуміючи, що це є професійним недоліком.

Активно-негативне, за якого педагог не тільки не любить спілкуватися з вихованцями, але й пропагує таке ставлення серед колег. Він маскує небажання спілкуватися необхідністю вимогливості, суворості, дисципліни тощо (закономірності педагогічного спілкування розглядатимуться в окремому розділі).

Одним з важливіших компонентів педагогічної праці є *гностична*, тобто пізнавальна діяльність, яка полягає у постійному поповненні педагогом власних знань. Для педагога як вихователя різноманітні та ґрунтовні знання, як уже відзначалося, є необхідною умовою його авторитету у вихованців.

Складна структура педагогічної праці вимагає і різноманітних *педагогічних здібностей*. Користуючись поширеною класифікацією, виділимо такі.

Академічні, які забезпечують швидке і міцне засвоєння нових знань, розвинене логічне мислення, ерудицію педагога.

Дидактичні, що дають змогу її оптимальній формі навчати, формувати вміння та навички учнів. Вони допомагають постійно бачити головні положення навчального матеріалу, їх зв'язки з другорядними, обґрунтовувати та ілюструвати думки, знаходити вдалі форми занять. У процесі виховної роботи дидактичні здібності допомагають застосовувати ефективні методи та прийоми, зокрема формування свідомості вихованців.

Організаторські, на ґрунті яких формуються вміння організовувати і вести учнів за собою, завойовувати авторитет і з його допомогою впливати на вихованців. Ці здібності мають складну структуру і багато компонентів, проте базовою, за даними *досліджень*, є *здатність наполягати та вимагати*.

Комунікативні допомагають набути вміння встановлювати довірливі стосунки з вихованцями, викликати в них симпатію, знаходити індивідуальний підхід.

ВИМОГИ ДО ОСОБИСТОСТІ ПЕДАГОГА ЯК ВИХОВАТЕЛЯ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

Експресивні – це виразність поведінки і мови, яка допомагає педагогові позитивно впливати на учнів. Вони потрібні і у викладанні, і у виховній роботі.

Перцептивні проявляються у педагогічній уяві, яка дозволяє передбачати поведінку, знання і розвиток виховання, тобто забезпечує проєктувальну діяльність педагога. Проявом перцептивних здібностей є також педагогічна спостережливність та вміння розподіляти увагу між кількома об'єктами чи подіями.

Креативні дають вихователеві змогу класифікувати педагогічні явища і розуміти їх закономірності, створювати власні педагогічні концепції, творчо розв'язувати різноманітні практичні проблеми виховної роботи, ефективно використовувати методи та прийоми виховання.

З іншого боку, існує досить поширена точка зору, що в педагогічній професії, як і в інших, природна обдарованість відіграє велику роль. Хіба можна заперечувати той факт, що деякі молоді педагоги швидше за інших оволодівають усіма педагогічними знаннями та вміннями за тих самих умов і з тими самими учнями досягають кращих результатів у навчанні та вихованні? І якщо ми визнаємо у деяких педагогів більшу вираженість педагогічних здібностей, логічно визнати наявність таких яскравих здібностей, які досягають ступеня таланту. **Талант вихователя** – це яскраві здібності організатора, логічне мислення, вміння спілкуватися, переконувати і навіювати, прагнення до нових знань та ерудиція, інтерес до нових педагогічних ідей, відсутність догматизму, особиста порядність, уміння володіти собою. Водночас талант вихователя виявляється по-різному залежно від того, які здібності і особистісні риси переважають у педагога [21].

Є педагоги, які найбільшою мірою впливають на учнів своїми **інтелектуальними якостями**: ерудицією, логічністю, культурою мови, допитливістю. Педагоги такого типу найкраще володіють засобами переконання учнів і розвитку їх інтересу до знань, науки, культури. Вони розповідають учням багато цікавого не тільки на уроках, а і в інших ситуаціях. У школі-інтернаті чудові можливості для вільного спілкування дає час перед сном, коли всі денні проблеми і конфлікти вже позаду, діти перебувають у найбільш доброзичливому настрої і найбільш піддаються чарівності інтелекту педагога. Інтелектуально обдаровані педагоги часом компенсують своїм талантом брак організаторських, комунікативних або вольових даних. Особливо учні цінують інтелект педагога у старших класах, де вони за віком вже спроможні оцінити його якісні характеристики.

Талант інших педагогів як вихователів полягає у їхній **комунікативності**, привітності, співчутливості, що допомагає їм мати довірливі стосунки з учнями, підтримувати розумну дисципліну, уникати конфліктів, не викликати опір вихованців. Діти дуже люблять педагогів, які “розуміють” їх, дають їм відчуття материнського або батьківського тепла і на все життя запам'ятовують їх. Комунікативно талановиті педагоги знаходять спільну мову з найбільш “важкими” учнями. Навіть деякий брак ерудиції не погіршує їх репутацію. Найчастіше подібні якості виявляються у педагогів-жінок, яким природою дана більш виражена співчутливість, емоційність і лагідність.

Ще один бік таланту вихователя полягає у **послідовній, вмілій вимогливості** педагога до учнів. Такі педагога вміють домагатися виконання учнями своїх вимог і таким чином підтримувати розумний порядок у житті дитячого колективу. Якщо вимогливість поєднується зі справедливістю, вихованці приймають і активно підтримують її. Проте у випадках, коли вимогливість не підтримується ерудицією, справедливістю або турботливістю про вихованців, учні середніх і старших класів часто стають в опозицію до таких педагогів. Вимогливість як провідна педагогічна якість найбільшою мірою “спрацьовує” в учителів молодших класів [8].

Оскільки особистісні риси педагогів, як уже відзначалося, мають особливе, професійне значення. Розглянемо питання про найбільш суттєві **вимоги до особистості педагога як вихователя**. Педагог мусить бути добре вихованою людиною – це є найбільш загальною вимогою до його особистості. А чи є певні вимоги і обмеження до рис темпераменту і характеру педагогів? Виходячи із вищезгаданої структури педагогічної праці, педагогічних здібностей і необхідних вихователю вмінь, можна сказати, що вони існують.

Висновки. Головним інструментом виховного впливу є особистість педагога, у зв'язку з чим професія педагога-вихователя ставить підвищені вимоги до його особистісних якостей. Педагог має бути яскравою і привабливою особистістю, яка б захоплювала вихованців багатством знань та інтересів, досконалістю інтелекту, стрункістю логіки. Він повинен бути позбавлений тих рис темпераменту і характеру, які обумовлюють негативні емоційні реакції та непродуктивні стереотипи спілкування у типових педагогічних ситуаціях. Це стосується, в першу чергу, неврівноваженості, агресивності, грубощів, емоційної байдужості, замкнутості, моральної нерозбірливості. Загостреність рис темпераменту

